

B) Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat.

Irak Selçuklu Devleti'nde sosyal, ekonomik ve kültürel hayat Büyük Selçuklu Devleti'yle benzerlikler göstermektedir. Sosyal yapı Büyük Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi şehirli, köylüler ve göçebelerden oluşuyordu. Sultan Sencer, Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra Selçuklu tahtına müdahale ederek hâkimiyeti ele geçince Büyük Selçuklu Devleti'nin başşehrini Horasan'daki Merv'e taşımış, İsfahan şehri ise Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın başında bulunduğu Irak Selçuklu Devleti'nin başşehri olarak kalmıştır. Sultan Mahmud'un ölümünün ardından ortaya çıkan taht kavgaları Hemedan şehrinin stratejik önemini daha da arttırmış, başşehir I. Tuğrul zamanında Hemedan'a nakledilmiştir. İsfahan ve Hemedan'ın yanı sıra Rey, Sâve, Kâşân, Kum, Kazvin, Zencan, Tebriz, Merâga, Erdebil, Bağdat, Musul ve Erbil, Irak Selçuklu Devleti'nin önemli yerleşim merkezleriydi.

Şehirlerde nüfusun bir kısmını devlet görevlileri oluşturuyor, halk ticaret, zanaat ve el sanatlarıyla meşgul oluyordu. İlmî ve hukukî görevler genellikle köklü ailelerin, askerî işler Türk asıllı gulâmların elindeydi. Büyük şehirlerin birçoğunda idarî, iktisadî ve ticarî faaliyetlerin ortaya çıkarıldığı, âyan denilen zengin aileler mevcuttu. Geçimlerini el sanatları ve çeşitli zanaatlarla temin eden meslek grupları kendi aralarında örgütlenmişlerdi. Çoğunluğunu gençlerin oluşturduğu, kaynaklarda "ay-yâr, rind" ya da "evbaş" diye zikredilen kitle, merkezî otoritenin zaafa uğradığı durumlarda şehirlerdeki karışıklıklarda önemli rol oynamaktaydı.

Irak Selçuklu hazinesinin imkânları Büyük Selçuklu hazinesine oranla oldukça kıstıydı. Sultan Muhammed Tapar öldüğünde Büyük Selçuklu hazinesinde değerli eşyaların dışında nakit olarak 18 milyon dinar mevcuttu. Halbuki Irak Selçuklu Devleti'nin kurulmasının ardından Sultan Mahmud zamanında zaruri giderler için hazine nakit para bulmakta güçlük çekmişti (*Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s. 69). Taht kavgaları ve iç mücadeleler Sultan Mes'ûd b. Muhammed Tapar döneminde hazinenin iyice boşalmasına yol açmıştır. Hazinenin boşalmasının bir sebebi de sultanların eğlence ve israfı aşırı derecede düşün olmalarıydı. Ekonomik durum siyasî istikrar bir türlü sağlanamadığı için zamanla daha da kötüye gitmiş, Büyük Selçuklu Devleti zamanındaki refah XII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde yok olmuş, halk gittikçe fakirleşmiştir. İç mücadelelerin yanı sıra kıtlık, kuraklık ve deprem gibi doğal âfetler de halkın ekonomik durumunu olumsuz yönde etkilemiştir. Râvendî, İsfahan şehrinde 570 (1174-75) yılından beri büyük bir kıtlık yaşandığını, şehrin asil ailelerinin bile sefil duruma düştüğünü kaydetmektedir (*Râhatü's-sudûr*, s. 39). Devrin önemli şairlerinden Cemâleddîn-i İsfahânî'nin tasvirleri de kıtlığın şehirde ne kadar etkili olduğunu ortaya koymaktadır (*Divân*, s. 193-196). Ticarî hayatta muhtelif paralar kullanılıyordu. İsfahan, Rey, Bağdat, Hemedan ve Nihâvend bu dönemde darphânelerin bulunduğu önemli şehirlerdi. Irak Selçuklu sultanlarının bastırdığı sikkelerin yanı sıra önceki dönemlerde Büyük Selçuklu sultanları tarafından darbedilen sikkeler de tedavüldeydi. Bu durum, büyük ticarî ilişkilerde ve alım satım senetlerinde paranın miktarının yanında cinsinin ve darphânesinin de belirtilmesini gerektiriyordu.

Büyük şehirlerde dinî faaliyetler oldukça canlıydı. Yerleşim merkezlerinin birçoğunda dinî ve ilmî işleri yürüten güçlü aileler oluşmuştu. Özellikle taht kavgaları yüzünden merkezî otoritenin zayıflamasından sonra siyasî güç yavaş yavaş bu ailelerin eline geçmiştir. Şehirlerde halk genellikle mensup olduğu din ve mezhebe göre farklı mahallelerde oturuyordu. Otoritenin iyice zayıflamasıyla birlikte İsfahan ve Rey gibi şehirlerde Şâfiî ve Hanefîler arasında çıkan mezhep kavgaları birçok insanın hayatını kaybetmesine ve şehirlerin büyük zarar görmesine sebep olmuştur.

Ülke nüfusunun en kalabalık grubunu tarım ve hayvancılıkla geçinen köylüler

oluşturuyordu. Tarım yağışın yetersiz olması yüzünden genellikle su kanallarından istifade edilerek yürütülüyordu. Sultan Mesud tarafından 536 (1141-42) yılında Nehrevan yakınlarında inşa ettirilen bir su kanalı için 70.000 dinar harcanmıştı (İbnü'l-Esîr, XI, 77). İsfahan ve çevresi, Fars ve Irak yaptırılan su kanalları sayesinde tarımın geliştiği bölgelerdi. Sosyal yapı içerisindeki üçüncü topluluk büyük çoğunluğunu Türkmenler'in oluşturduğu göçebelerdi. Boylar halinde yaylak-kışlak hayatı yaşayan göçebeler hayat tarzları için en elverişli bölgeler olan Elburz dağlarının güneyi, Irak-ı Acem'in kuzeybatısı, Musul-Kerkük ve Azerbaycan bölgesinde toplanmıştı. XII. yüzyıl sonlarından günümüze ulaşan belgeler bu dönemde Azerbaycan coğrafyasında sayıları az da olsa yerleşik hayata geçmiş Türkmenler'in varlığını ortaya koymaktadır. Yerleşik hayata geçiş sonraki dönemlerde de hızlı bir şekilde devam etmiştir. Göçebelerin en önemli mal varlığı koyun sürüleriydi. Koyunun yanı sıra keçi, at, deve ve sığır da yetiştirilen hayvanlar arasındaydı.

Irak Selçuklu sultanları başşehir Hemedan'da çok sayıda medrese yaptırmış, Sultan Mahmud ve Sultan Mesud, Bağdat'ta birer medrese inşa ettirmiştir. Sultanların yanı sıra devlet adamları da önemli şehirlerde medreseler yaptırarak ilmî faaliyetlerin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Hazinedar Kemâleddin Ebû'l-Fütûh b. Talha Bağdat'ta, Atabeg Şemseddin İlde-niz ile Emîr Şerefeddin Girdbâzû Hemedan'da birer medrese inşa ettirerek bunlar için vakıflar kurmuşlardı (Râvendî, s. 292, 301; İbnü'l-Esîr, XI, 80). Bu medreselerin önemli bir kısmında kütüphane mevcuttu.

Büyük Selçuklu hükümdarları gibi Irak Selçuklu sultanları da ilme ve edebiyata ilgi duymuş, âlim, edip ve şairleri himaye etmiştir. Sultan Mahmud'un çok iyi Arapça bildiği, şiir ve meseller ezberlediği, Sultan Mesud'un şair Eşref-i Gaznevî'nin hac dönüşünde memleketine gitmesine izin vermeyip yanında alıkoyduğu, Süleyman Şah'ın şiire ilgi duyduğu, Farsça şiirler kaleme aldığı, Sultan II. Tuğrul'un savaş meydanlarında *Şâhnâme* okuduğu, güzel şiirler yazdığı ve hat sanatıyla uğraştığı kaydedilmektedir. Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed-i Tûsî, *'Acâ'ibü'l-mahlûkât ve garâ'ibü'l-mevcûdât* adlı eserini II. Tuğrul adına kaleme almıştır. II. Tuğrul'un Nizâmî-i Gencevî'den kendisi için bir mesnevi yazmasını istediği bilinmektedir. Esîr-rüddîn-i Ahsîkesî, Şerefeddin Şefrevîh-i İs-

Gıyâseddin Mesud'a ait: 532 (1137-38) tarihli dinar (Yapı ve Kredi Bankası Sikkeleri Koleksiyonu, nr. 8196)

fahânî, İmâdî-i Gaznevî, Mücîrüddîn-i Beylekânî, Zahirî-i Fâyâbî, Cevherî-yi Zerger, Nizâmüddin Mahmûd Kamer-i İsfahânî, Refiüddîn-i Lunbânî, Felekî-yi Şîrvânî, Cemâleddîn-i İsfahânî, Hâkânî-i Şîrvânî ve Nizâmî-i Gencevî gibi İran edebiyatının önemli şairleri Irak Selçuklu Devleti hâkimiyetindeki topraklarda yetişmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Necmeddin Ebû'r-Recâ Kummî, *Târîhu'l-vüze-râ* (nşr. M. Takî Dânişpejûh), Tahran 1363 hş., s. 47-269; Müntecebüddin Bedî, *'Atebetü'l-ketebe* (nşr. Muhammed Kazvîni – Abbas İkbâl), Tahran 1329 hş., s. 20, 23-24, 29, 41, 56, 80-85; *el-Muhtârât mine'r-resâ'il* (nşr. Gulâm Rızâ Tâhir – İrec Efşâr), Tahran 1378 hş., s. 442-443, 457-460; Zahirüddîn-i Nisâbüri, *Selcûknâme* (nşr. A. H. Morton), Warminster 2004, s. 70-122; Râvendî, *Râhatü's-sudûr* (nşr. Muhammed İkbâl), Tahran 1364 hş., s. 39, 220-375; Cemâleddîn-i İsfahânî, *Divân* (nşr. Vahid Destgirdî), Tahran 1362 hş., s. 109-115, 158-160, 192-196, 347, 364, 410; *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye* (Lugal), s. 68-138; Yâkût, *Mu'cemül-büldân* (nşr. F. Wüstenfeld), Leipzig 1867 → (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1994, II/1, s. 893-894; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil* (trc. Abdülkerim Özyayın), İstanbul 1987, XI, tür.yer.; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra* (Burslan), s. 121-272; Avfî, *Lübâb*, I, 40-42; Devletşâh, *Tezkiretü's-sü'arâ* (nşr. Muhammed Ramazânî), Tahran 1366 hş., s. 91, 93; Ebû Bekir Mutahhar b. Muhammed Cemâlî-yi Yezdî, *Feruhname* (nşr. İrec Efşâr), Tahran 1346 hş., s. 119-171; H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselügen und Horazmsâhs (1038-1231)*, Wiesbaden 1964, tür.yer.; B. Fragner, *Geschichte der Stadt Hamadân und ihrer Umgebung in den ersten sechs Jahrhunderten nach der Hîğra*, Wien 1972, s. 121-135; M. Gronke, *Arabische und Persische Privatpersonen des 12. und 13. Jahrhunderts aus Ardabil (Aserbeidschan)*, Berlin 1982, s. 94-151; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1991, V, tür.yer.; a.mlf., "Son Irak Selçuklu Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamanı", *EFAD*, sy. 13 (1985), s. 215-234; A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, London-New York 1991, tür.yer.; a.mlf., "The Internal Structure of Saljuq Empire", *CHIR*, V, 203-282; a.mlf., "Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi" (trc. N. Kaymaz), *TTK Belleten*, XXXVII/147 (1973), s. 365-394.

OSMAN GAZİ ÖZGÜDENLİ

VI. SELÇUKLULAR'DA DEVLET TEŞKİLÂTI

Büyük Selçuklular'da devlet teşkilâtı Tuğrul Bey zamanından itibaren düzenli bir şekle konulmuştur. Bunda, Türk beylerinin kuvvetle yaşayan hâkimiyet telakkisiyle devlet teşkilâtı geleneklerinin önemli rolü vardır. Selçuklular'da hâkimiyetin yegâne temsilcisi "es-sultânü'l-a'zam" (es-sultânü'l-muazzam) unvanıyla anılan hükümdardır. Vezir Nizâmülmülk *Siyâsetnâme* adlı eserinde (s. 6), Tanrı'nın her yüzyılda insan-

lar arasından padişahlık vasıflarıyla bezediği birini seçtiğini, dünya işlerini ve halkın barış içinde yaşamasını ona tevdi ettiğini söyler. Nizâmülmülk'ün bu ifadesinden hükümdarın kudretini doğrudan doğruya Tanrı'dan aldığı ve onun adına saltanat sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Türk töresine göre hükümdarlar Tanrı başışı, yani "kut" yoluyla yeryüzündeki insanları yönetmekle görevlidir. Bu geleneği sürdüren Selçuklu hükümdarları görevin kendilerine Tanrı tarafından verildiğine inanırlardı. Sultan Alparslan'a göre Tanrı, kendisine teveccüh göstererek onu insanlar arasında dünya işlerini düzene koyması için seçmiştir (Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, 69). Hükümdarın fermanları, hatta ağzından çıkan sözler kanun hükmündeydi. Hükümdar danışma meclisleri kurar ve burada çeşitli meseleler tartışılırdı. Ancak kesin karar verme veya alınan kararları uygulayıp uygulamama yetkisi hükümdara aitti. Anadolu Selçukluları döneminde de yöneticiliğin hükümdarlara Tanrı tarafından verildiğine inanılıyordu. Muhammed b. Ali er-Râvendî, İbn Bîbî ve Kerîmüddin Aksarâyî gibi dönemin tarihçileri eserlerinde bunu ifade etmişlerdir. Ayrıca bu durum sikkelerde de görülmekte, meselâ I. Keykâvus'a ait bir sikkede "es-sultan bi-rızâi'llâh el-gâlib bi-emri'llâh" ifadesi yer almaktadır (Aykut, s. 167).

Hâkimiyet Sembolleri. Selçuklular'da mânevî ve maddî unsurlar olmak üzere başlıca iki grup hâkimiyet sembolünden söz edilebilir. Mânevî unsurların en önemli unvan ve lakaplarıdır. Selçuklular başlangıçta eski Göktürk teşkilâtının uygulayıcısı Oğuz Yabgu Devleti'nin izindeydiler. Devletin başındaki hükümdar "yabgu" unvanı taşıyordu. Selçuk Bey'in oğulları Arslan ve Mûsâ da yabgu unvanını kullanmışlardır. Selçuklular'ın Horasan'a geçiş çevredeki müslüman ve Türk devletleriyle temas geçmesinden sonra bu unvanlarda değişiklikler görülmeye başlanmıştır. Tuğrul Bey önceleri emîr ve melik unvanlarını (el-emîrül'-ecel, el-melikül'-celîl) kullanıyordu. Nitekim 433'ten (1041-42) itibaren bastırıldığı sikkelerde de emîr unvanı bulunmaktadı. Halife Kâim-Biemrillâh'ın 438'de (1046-47) Horasan üzerindeki hâkimiyetini onaylamasının ardından aynı yıl içinde bastırıldığı paralarda "es-sultânü'l-muazzam şâhânşâh" unvanına yer verildiği görülmektedir (Artuk, I, 342; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 74-76; Alptekin, III [1971], s. 443 vd.). Paralarında "es-sultânü'l-muazzam" unvanını kullanan ilk

Türk-İslâm hükümdarı olan Tuğrul Bey'den sonra Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu sultanları da genellikle aynı unvanı kullanmışlardır. Kirman Selçukluları'nın kurucusu Kavurd Bey de Kirman bölgesine hâkim olduktan sonra melik unvanı kullanmaya başlamış ve halefleri bu unvanı kullanmaya devam etmiştir (Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 147-148). Anadolu Selçukluları'nın ilk hükümdarı Süleyman Şah'ın sultan unvanını kullandığı ileri sürülmektedir. I. Mesud, II. Kılıcarşan ve I. Keyhusrev'in Büyük Selçuklular'da olduğu gibi "es-sultânü'l-muazzam" unvanını taşıdığı bilinmektedir. I. Keykavus ile I. Keykubad'ın "sultânü'l-ber ve'l-bahreyn" unvanını kullandıkları, çöküş döneminde ise daha çok "es-sultânü'l-a'zam" unvanına yer verildiği görülmektedir.

Selçuklu hükümdarlarından Tuğrul Bey'in lakabı "rûknü'd-dîn melikü'l-İslâm ve'l-müslimîn, burhânü emîrî'l-mü'minîn, melikü'l-meşrik ve'l-mağrib", Alparslan'ın lakabı ise "Adudüddeve" idi. Ani şehrini fethinden sonra Alparslan'a "Ebû'l-feth" lakabı verilmiştir. Sultan Melikşâh'ın lakabı "celâlüddeve muizzü'd-dîn ebû'l-feth" idi. Oğullarından Berkıyruk "rûknü'd-dünyâ ve'd-dîn ebû'l-muzaffer", Muhammed Tapar "gıyâsü'd-dünyâ ve'd-dîn", Sencer "muizzü'd-dünyâ ve'd-dîn ebû'l-hâris" lakaplarını kullanmış, Irak Selçuklu hükümdarları da bu lakapları kullanmaya devam etmiştir. Kirman Selçuklu melikleri de çeşitli lakaplarla zikredilmiştir (a.g.e., s. 8, 46, 51, 55, 64, 68, 73, 95). Suriye Selçukluları'nın kurucusu Tutuş'un lakabı "tâcü'd-devle", oğullarından Ridvan'ın "Fahrü'l-mülûk", Dukak'ın "şemsü'l-mülûk" idi. Ridvan'ın oğlu Alparslan Tâcüddevle el-Ahras "Ebû şücâ" lakabını, Anadolu Selçuklu sultanları ise "rûknü'd-dîn, izzü'd-dîn, gıyâsü'd-dîn ve alâüddin" lakaplarını kullanmışlardır.

Hükümdarlık âlâmetlerinden biri de hutbedir. Selçuklular'da ilk hutbe Çağrı Bey adına Merv şehrinde 428 yılı Receb ayının ilk cuma günü (22 Nisan 1037) okunmuş, bunu Tuğrul Bey adına yaklaşık bir ay sonra Nişâbur'da okunan hutbe izlemiştir. Hutbede önce Abbâsî halifesinin, ardından Selçuklu sultanının adı zikredilirdi. Halep Selçuklu Meliki Ridvan bu geleneğe aykırı hareket ederek Fâtımî halifesi adına hutbe okutmuş, ancak Sünnî İslâm dünyasından gelen tepkiler üzerine bir ay sonra bu uygulamadan vazgeçmiştir. Anadolu Selçukluları'nda kendi adına hutbe okutan ilk sultan I. Kılıcarşan'dır (İbnü'l-Esir, X, 427). Hutbe konusunda dikkat çekici bir olay II. Keyhusrev'in ölümünden sonra gö-